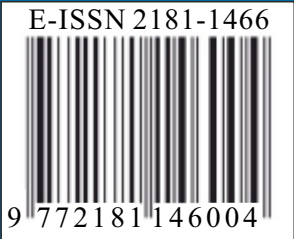

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

1/2023

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

1/2023

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 1

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 6 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M. Filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti SE. Iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V. Kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A. Texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E. Fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, Psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva M.K., filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Djurayev D.R., fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov B.B., kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor (Andijon davlat Pedagogika instituti rektori)

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori (O'ZR FA tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi)

Jo'rayev N.K., siyosiy fanlar doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoir Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
ANIQ VA TABIIY FANLAR *** EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ		
Rasulov T.H., Dilmurodov E.B.,	Kompakt qo'zg'alishli umumlashgan Fridriks modelining ba'zi spektral xossalari	4
Ismoilova D.E.	Fermionli fok fazodagi uchinchi tartibli operatorli matritsaga mos kanal operator va uning spektri	9
Jumaev J.J., Tursunova S.F., Ibragimova Sh.E.,	Inverse coefficient problem for heat equation in the bounded domain	15
Djurayev D.R., Turayev A.A., To'rayev O.G'.	Bi _{1.7} Pb _{0.3} Sr ₂ Ca _n Cu _{n-1} O _y vismut asosli kupratlarning olinish texnologiyasi	21
Umarov Sh.A.	Shifrlash algoritmlarida kriptobardoshli mantiqiy amallardan foydalanish usullari	25
Aхмедов О.С.	Свободные и вынужденные осесимметричные колебания систем вязкоупругих цилиндрических оболочек	30
Исломов Б.И., Жураев Ф.М.	Локальные краевые задачи для нагруженного уравнения параболо-гиперболического типа, вырождающегося внутри области	34
Амиров С.Ф, Шаропов Ш.А, Сатторов Т.А.	Дифференциал трансформатор датчиклар оддий ва махсус структурали нозичиқ магнит занжирларининг математик моделлари	43
Турдиев Х.Х., Суяров Т.Р., Наврүзова М.Н.	Начально-краевая задача для системы интегро-дифференциальных гиперболических уравнений	50
Tosheva N.A.	Lower bound of the essential spectrum of a family of 3×3 operator matrices	57
Akramova D.I.	Estimates for convolution operators related to A_∞ type singularities	63
Jo'raqulova F.M.	Bozonli fok fazodagi operatorli matritsaga mos Faddeyev tenglamasi	72
Rasulov T.H., Ne'matova Sh.B.	Umumlashgan Fridriks modeli kvadratik sonli tasvirining komponentlari	77
Seytov Sh.J., Ochilova G.B.	Баъзи даврий реакцияларнинг математик моделлари	82
Sirliyeva F.A., Khudaybergenov K.K., Muminov Z.E.	Fuzzy neural network and agent technologies in the structural-parametric modeling of technological systems	87
Tosheva N. A., Qodirov S. O.	Python dasturlash tili yordamida matritsa sonli tasvirini kompleks tekislikda tasvirlash algoritmi	93
Хасанов И.И., Хасанов К.Х.	Начально-краевая задача для адвекции - дисперсионного уравнения дробного порядка	100
Husenov B. E.	Poisson representation for $A(z)$ -harmonic functions belonging to some class	107
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Nigmatova L. X.	Lisoniy sistemaning pog'onaviyligi va unda gipo-giperonimik munosabatlar	116
Sadigova S.I.	Phraseological combinations with ordinal numbers in English	123
Abdulxayrov D.P.	-Gan ekan shaklining mazmuniy ko'rinishlari	127
Xodjayeva D.I., Hoshimova G.M.	Erkin Vohidov she'rlarida ritorik so'roq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari	131

Ismatullayeva I.I.	Hozirgi zamon tilshunosligida konseptni o'rganish metodlari, usullari va klassifikatsiyasi	135
Mehmonova Y. Ch.	Typology of collocations in combinatorial linguistics	139
Nuniyazova Sh. U., Djumabaeva J.Sh.	Comparative analysis in translation of English idioms and set expressions into Uzbek and Russian	144
Rajabov E.E.	O'zbek va ingliz tillaridagi "oila" tushunchasi konseptual maydonining lingvokognitiv tahlili	148
Ruziyeva N. X.	Zamonaviy tilshunoslikda matn va diskurs talqini	153
Xodjayeva D.I., Safarova M.H.	Ingliz tilini o'qitishda fonetik interferensiyaning o'rni	157
Samandarova G.Y.	Sodda gap ko'rinishidagi "hasharot" lug'aviy ma'no guruhlari asosida shakllangan paremlarning o'ziga xos xususiyatlari	161
Sayfullayev B.N.	Noqardosh tillarda o'zlashtirmalik (o'zbek va fransuz tillari misolida)	165
To'yboyeva Sh.R.	Fransuz tilida sodda gap tarkibiy qismlarini tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar yechimi	170
Абдурахманова М.У.	"Кўрлик" касаллигининг ўзбек, рус, инглиз тилларидаги лингвистик-семантик тадқиқи	174
Ахмедова М.Х.	Ўқув жараёнига тааллуқли ноадабий сўзларнинг психолингвистик хусусиятлари	180
Вахидова Ф.С.	Дискурса диний туризм ва зиёрат туризми терминларининг воқеланиши	183
Avezov S.S.	A Corpus-based approach to phraseology research	189
Kobilova A.B.	Ingliz va o'zbek tibbiy perifrazarlarining semantik mikromaydonidagi lingvokulturologik xosliklari	194
Bobokalonov R.R., Narzulaeva D.B.	Vocabulary of the Qur'an in the object of theolinguistics	203
Nazarova G.P.	Muloqotda gender farq muammolari xususida	210
Raxmatov A.P.	Plusquamperfekt zamon shaklining grammatik ma'nolari va uning kontekstual tahlili (nemis tili misolida)	215
Sayidova G.Y.	Alisher Navoiy nazmiy asarlaridagi o'xshatishlarning leksik-grammatik tabiati	221
Rasulov Z.I., Yuldasheva F.E.	Xushmuomalalikning nutq odobida ifodalanishi	232
Бозоров З.А.	Речевая культура в качестве неотъемлемой части языковой культуры личности	240
Мавлонова М.Д.	Инглизча ахборот технологиялари терминларининг ўзбек тилига ўзлаштириш жараёнида маъно торайиши ва кенгайиши ходисалари	245
Шарипова А.А.	Луғат корпусини яратиш технологияси	251
Hayotova D.Z.	Tushuncha va so'z munosabati	255
Mamatova D.M.	Xitoy tilida ta'm bildiruvchi sifatlar tahlili	259
Сафаров Ф.С.	Маънодошлик каторидаги сўзлар орасидаги маъновий муносабат ҳақида	266
Akhmedova D.B.	Semantic comments in an explanatory dictionary and their processing as a semantic extension	272
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Темирова Дж. Х.	Отражение национальной картины мира в русском и узбекском детском фольклоре	277
Насруллаев Э.Ж.	Алишер Навоий "Ҳикмат ва ибрат достони"нинг ғоявий таҳлили	284
Шарипова Л.Ф.,	Шекспир ва Рауф Парфи сонетларида бадиий тасвир	288

МАЪНОДОШЛИК ҚАТОРИДАГИ СЎЗЛАР ОРАСИДАГИ МАЪНОВИЙ МУНОСАБАТ ХАҚИДА

Сафаров Фируз Сулаймонович;

Бухоро давлат университети докторанти (DSc)

f.s.safarov@buxdu.uz

Аннотация. Мақолада маънодошлик қаторидаги сўзлар орасидаги маъновий муносабатнинг табиати очиб берилган. Лексик маънодошлик ҳодисаси ўзбек тилишуносликда анча чуқур ўрганилган. Бироқ анъанавий тилишуносликда ҳам систем тилишуносликда ҳам маънодошлик қаторидаги сўзлар орасидаги маъновий муносабат аниқ очиб берилмаган. Яъни иккала йўналишда ҳам маънодошлик қаторидаги барча сўз (лексема) бир-бирига маънодош деб қаралади. Мақолада аслида маънодошлик қаторидаги барча сўз бир-бирига маънодош эмас, балки маънодошлик қуриовини ҳосил қилувчи ҳар бир сўз доминантага маънодош эканлиги асослаб берилган. Лексик маънодошликнинг тамойили сўзловчининг нутқий мақсаду вазифа талаби билан маънодошлик қаторидаги доминантанинг ўрнига қуриовидаги бирор сўзни танлаб ишлатишидан иборат эканлиги кўрсатиб берилган.

Калим сўзлар: маънодошлик, маънодошлик қатори, денотатив маъно, коннотатив маъно, қўшимча бўёқ, доминанта, қуриов.

Аннотация. В статье раскрывается характер смысловой связи между словами в синонимическом ряду. Явление лексической синонимии глубоко изучено в узбекском языкознании. Однако ни в традиционной лингвистике, ни в системной лингвистике семантическое отношение между словами синонимического ряда чётко не выявлено. То есть в обоих направлениях все слова (лексемы) в синонимическом ряду считаются синонимами. В статье утверждается, что не все слова в смысловом ряду синонимичны друг другу, а каждое слово, образующее окружение, синонимично доминанте. Показано, что принцип лексической семантики заключается в том, что говорящий использует слово в контексте вместо доминанты в смысловом ряду в связи требованием речевой целью и задачей.

Ключевые слова: синонимия, синонимический ряд, денотативное значение, коннотативное значение, смысловой оттенок, доминанта, окружение.

Abstract. The article reveals the nature of the semantic connection between words in the synonymic series. The phenomenon of lexical synonymy has been deeply studied in Uzbek linguistics. However, neither in traditional linguistics, nor in system linguistics, the semantic relationship between the words of the synonymous series of the line has been clearly identified. That is, in both directions, all words (lexemes) in the synonymic series are considered synonyms. The article states that not all words in the semantic series are synonymous with each other, and each word that forms the environment is synonymous with the dominant. It is shown that the principle of lexical semantics is that the speaker uses the word in the context instead of the dominant in the semantic series in connection with the requirement of the speech goal and task.

Keywords: synonymy, synonymic series, denotative meaning, connotative meaning, semantic shade, dominant, environment.

Кириш. Сўзлар орасидаги маънодошлик ҳодисаси “Ўзбек тили лексикологияси” асарида проф. А. Ҳожиёв томонидан компонент таҳлил усулига асосланиб анча аниқ ва батафсил ёритилган [3]. Бу китобда маънодош сўзларни “бир-бирига яқин маъноли сўзлар” шунингдек “бир хил ёки бир-бирига яқин тушунча ифодаловчи сўзлар” деб таърифлаш тўғри бўлмаслиги айтилади [3, 235-б.]. Чунки “икки ёки ундан ортиқ сўзнинг ўзаро синонимлигини белгилашда маънодаги яқинлик асосга олинган бўлса, у ҳолда маъноси бир-бирига жуда яқин сўзлар билан бирга, қисман бўлсада маънода яқинлиги бор сўзлар ҳам синоним деб қаралиши керак бўлади. Масалан, қулмоқ, илжаймоқ, жилмаймоқ, тиржаймоқ, иржаймоқ, иршаймоқ, ишшаймоқ, хаҳоламоқ, ҳиҳиламоқ, ҳе-ҳеламоқ, қаҳқаҳламоқ, пиқирламоқ, қиқирламоқ сўзларининг маъносида, қай даражада бўлмасин, яқинлик бор. Лекин буларнинг ҳаммаси ўзаро синоним деб бўлмайди. Буни жилмаймоқ билан пиқирламоқ, қаҳқаҳламоқ билан қиқирламоқ сўзларини киёслаганда ҳам аниқ сезиш мумкин” [3, 236-б.]. “Синонимларни белгилашда сўз билдирган тушунчани асосга олиш маънони асосга олишдан бирор

афзалликка эга эмас, ҳатто, бу йўлни тўғри деб ҳам бўлмайди. Асосий далил сифатида шуни айтиш кифояки, ҳар қандай сўз тушунча ифодамайвермайди, лекин у маънога эга бўлади ва тушунча ифодамайвермайдиган бундай сўзлар бирор маъноси билан ўзаро синоним бўлиши мумкин. Масалан, *ҳамма, барча, бари* олмошлари, *балли, баракалла, қойил, тасанно, офарин, яша(нг), ўлма(нг), таҳсин, салламно* ундовлари, истак билдирувчи *зора, шояд, қошки, қани (қани энди, қани эди)* сўзлари ва б.” [3, 236-б.]. Шунга кўра проф. А. Ҳожиев икки ёки ундан ортиқ сўзнинг маънодошлигини белгилашда маънога асосланиш тўғри йўл эканлигини айтиб шундай деб ёзади: “Икки ёки ундан сўзни ўзаро синоним қиладиган нарса бу сўзлар семантик структурасидаги асосий қисмининг, яъни лексик маънонинг бир хиллиги, лексик маънони юзага келтирадиган компонентларнинг (семаларнинг) бир хил бўлишидир” [3, 237-б.]. Демак сўзлар орасидаги маънодошликни вужудга келтирувчи омил луғавий маънонинг яқинлиги эмас, бир хиллигидир. А. Ҳожиев шу фикрга асосланиб бундай дейди: “Агар лексик маъно (семема) бир хилда бўлмаса, синонимлик ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Масалан, *қарамоқ, боқмоқ, тикилмоқ, термилмоқ, тўнмоқ* сўзлари, умуман олганда, “бирор нарса ёки томонга кўз-назарни йўналтирмоқ, кўз ташламоқ” маъносини билдиради. Лекин *термилмоқ, тикилмоқ, тўнмоқ* сўзлари умуман “қараш” маъносини эмас, балки кўз олмаган ҳолда бўлишни, кўз тиккан ҳолатда бўлишни билдиради. Демак, буларнинг маъносида “кўз узмаган ҳолда, кўз тиккан ҳолда” компоненти (семаси) бор. *Қарамоқ, боқмоқ* сўзларининг маъносида бу компонент йўқ. Демак, *қарамоқ, боқмоқ, тикилмоқ, термилмоқ, тўнмоқ* сўзлари ўзаро эмас, балки *қарамоқ* билан *боқмоқ* ва *тикилмоқ, термилмоқ, тўнмоқ* сўзлари ўзаро синоним бўлади” [3, 237-б.]. Сўзлар орасидаги маънодошликнинг бу талқини ҳодисанинг моҳиятини анча аниқ кўрсатиб берса-да бу қарашда эътирозли бир нуқта бор. Маънодош сўзлар ифода семаси (коннотатив маъноси) билан фарқланади, ифода семаси эса семема таркибига киради [1, 60 – 61-б.]. Шунга кўра маънодош сўзлар луғавий маъноси (семемаси) бир хил сўзлар деб талқин қилинса уларнинг фарқли жиҳати аниқ бўлмай қолади. Бинобарин маънодош сўзларни “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати”даги каби “денотатив маъноси бир хил, қўшимча маъно оттенкаси, услубий бўёғи, қўлланишдаги хусусияти ва ш.к. белгилари билан фарқланадиган сўзлар” [4, 88-б.] сифатида талқин қилиш сўзлар орасидаги маънодошликнинг моҳиятини янада аниқроқ ва чуқурроқ очиқ беришга хизмат қилади.

Асосий қисм. А. Ҳожиев сўзнинг контекстда вужудга келадиган маъноси билан бошқа сўзга маънодош бўлишини маънодошликка киритмайди. Жумладан у шундай ёзади: “Лексик маъно билан контекстда реаллашадиган маъно асосида синонимлик ҳосил бўлмайди. Мисол: – *Мадамингов икки ҳафта бурун менинг акамни ўлдирди... – Шундай дўстим. Энди унинг ўзини йўқ қилмасак, сени ҳам, мени ҳам ейди* (П. Турсун). Мисолда *емоқ* феъли “ўлдирмоқ” маъносида қўлланган. Лекин унинг бу маъноси контекстдагина реаллашяпти, яъни бу маъно *емоқ* сўзининг лексик маъноси эмас. Шунга кўра, *емоқ* феъли *ўлдирмоқ* феъли билан синоним бўла олмайди” [3, 239-б.]. Сўзлар орасидаги маънодошликка парадигматик ҳодиса сифатида ёндашилса чинданам *емоқ* ва *ўлдирмоқ* сўзлари парадигматик (лисоний) маънодош эмас. Бироқ тилшуносликда сўзларнинг контекстуал маънодошлиги ҳам эътироф этилади [4, 61-б.]. Бинобарин контекстда вужудга келадиган маъноси билан бошқа сўзга маънодош бўладиган сўзни илмий адабиётларда айтилганидек контекстуал маънодош сўз деб аташ мақсадга мувофиқ.

А. Ҳожиев лексик маънодошликнинг кўп маънолилиқ билан муносабатини ҳам очиқ беради. Унинг ёзишича “Кўп маъноли сўзларнинг маъно миқдори ҳар хил бўлиши мумкин, яъни баъзи сўзлар икки-уч маънога, баъзи сўзлар жуда кўп маънога эга бўлади. Бундай сўзлар бошқа кўп маъноли сўз билан маълум бир маъноси ёки маъноларида синонимлик ҳосил этади. Масалан, *тоза, соф, бегубор, мусоффо* сўзларининг ҳар бири кўп маъноли. Лекин улар фақат бир маъносида – “чанг-ғубордан холи” деган маъносида ўзаро синонимдир” [3, 239-б.]. Тилшунос кўп маъноли сўзлар бирдан ортиқ маъносида маънодош бўлиши мумкинлигини айтиб фикрини далиллаш учун *алоҳида, айрим* кўп маъноли сўзларининг маънодошлигини мисол келтиради. Унинг фикрича бу сўзлар уч маъносида маънодош: 1) ўзига мустақил, бошқалардан холи, 2) бошқалардан фарқли ҳолда, ўзига хос, 3) бошқаларни қўшмай, ўзини мустақил ҳолда [3, 240-б.]. Олим кўп маъноли сўз бир маъноси билан маълум бир сўз ёки сўзларга, бошқа бир маъноси билан яна маълум бир сўз ёки сўзларга маънодош бўлиши мумкинлигини қайд қилиб ўз фикрини кўп маъноли *битирмоқ* феълининг маънодошлиги асосида далиллайди. Бу феълнинг *яқунига етказмоқ* маъносида *тугатмоқ, тугалламоқ, тамомламоқ, тамом қилмоқ, адо қилмоқ* феълларига, *иш, вазифа ва шу кабиларни амалга оширмоқ, бажо келтирмоқ* маъносида *бажармоқ, адо этмоқ, ўринлатмоқ, дўндирмоқ, ўтамоқ, бажо қилмоқ* феълларига маънодош бўлишини айтади [3, 240 – 241-б.].

А. Ҳожиёв маънодошлик қаторига шундай таъриф беради: “Ўзаро синонимик муносабатда бўлган сўзлар (маъносида бирлик бўлган сўзлар) синонимик қаторни ҳосил қилади: *уйин, рақс; янглиш, хато, нотўғри, чатоқ, ғалат; ғалаба, зафар, тантана, музаффарият* ва б.” [3, 241-б.].

А. Ҳожиёв маънодош сўзлар маъновий бир хилликдан ташқари ўзига хос фарқларга ҳам эгалигини кўрсатиб беради. У бу ҳақда шундай деб ёзади: “Синонимлар семантик структурасида бир хил бўлган қисм, бирлаштирувчи лексик маънодан ташқари яна бошқа қисмлар ҳар бир синонимда ўзига хос, бошқасидагидан фарқли бўлади. Ана шу фарқлар синонимлардан ҳар бирининг тилда яшашини, тилда ҳар бирининг қўлланиш ўрнини таъминлайди” [3, 241-б.]. Олимнинг ёзишича маънодош сўзларнинг ўзаро фарқли хусусияти қуйидагилардан иборат: 1. Маъно оттенкасидаги фарқ. Ўзаро синоним бўлган сўзлардан бири қўшимча оттенкага эга бўлмаслиги, бошқаси эса қандайдир оттенкага эга бўлиши мумкин. 2. Маънодош сўзлар вақт, ҳаракат, белги, миқдор, кабиларда уларнинг ҳар бирида белгининг даражаси ҳар хил бўлиши мумкин. 3. Маънодош сўзлар эмоционал бўёққа бўлган муносабатига кўра ўзаро фарқланиши мумкин. Ўзаро маънодош бўлган сўзларнинг баъзилари эмоционал бўёқли бўлиши, айримлари эса эмоционал бўёққа эга бўлмаслиги мумкин. Эмоционал бўёқли маънодош сўзлар салбий ёки ижобий эмоцияни (салбий ёки ижобий муносабатни) билдиришига кўра ҳам ўзаро фарқланади: 1) ижобий эмоционал бўёқли сўзлар, 2) салбий эмоционал бўёқли сўзлар. 4. Ўзаро маънодош бўлган сўзлар маълум бир услубга бўлган муносабатига кўра ҳам бир-биридан фарқланиши мумкин. Яъни маънодош сўз услубнинг маълум бир турига оид бўлиши ёки услуб нуқтаи назаридан бетараф бўлиши мумкин. 5. Маънодош сўзлар ичида диалектал хусусиятга эга сўз бўлиши мумкин. 6. Ўзаро маънодош сўзлар қўлланиш даражасига кўра фарқланиши яъни баъзиси кенг қўлланиши, бошқаси эса кам қўлланиши мумкин. 7. Маънодош сўзлар маълум бир сўзлар билан бирика олиш ёки бирика олмаслиги, маълум эркин ёки турғун сўз бирикмаларида қўллана олиш ёки қўллана олмаслик хусусияти билан ҳам ўзаро фарқланиши мумкин [3, 241 – 244-б.]. Бир маънодошлик қаторидаги сўзлар кўриб ўтилган хусусиятларнинг биттаси ёки бир нечасига кўра ўзаро фарқланиши мумкин [3, 244-б.].

А. Ҳожиёв ҳар бир маънодошлик қаторида шу қатордаги сўзларнинг маънодошлигини белгиловчи асосий сўз мавжуд бўлишини қайд қилиб уни қуйидагича тавсифлайди: “Синонимик қатор бир неча сўздан иборат бўлишидан қатъи назар, унда бир сўз асосий, шу синонимик қаторнинг характерини белгиловчи сўз бўлади. Бу сўз доминанта деб юритилади. Синонимик қаторнинг чегарасини белгилашда, шунингдек ундаги ҳар бир сўзнинг ўзига хос хусусиятини очишда шу қатордаги доминантани (асосий сўзни) тўғри белгилаш муҳим роль ўйнайди” [3, 245-б.]. Олим доминанта қуйидаги белгиларга эга деб ҳисоблайди: 1. Доминанта синонимик қатордаги умумий (бир хил) бўлган маънони жуда аниқ ифодалайди. Доминантада синонимик қатордаги сўзларга хос умумий маъно аниқ ифодаланиши сабабли сўзларнинг ўзаро синонимлигини белгилашда (синонимик қаторнинг чегарасини белгилашда) доминанта асосга олинади, бошқа сўзлар бир-бирига қиёсланмайди, балки доминантага қиёсланади. 2. Синонимик қаторда маъно ҳажми бошқаларникига нисбатан кенг бўлган сўз доминанта ҳисобланади. 3. Белгини даража нуқтаи назаридан фарқлайдиган сўзлардан иборат синонимик қаторда белгини нормал (нейтрал) даражада ифодаладиган сўз доминанта бўлади. 4. Доминанта услубга нисбатан нейтрал бўлади. 5. Синонимик қаторда эмоционал бўёққа нисбатан фарқладиган сўзлар бўлганида эмоционал бўёққа нисбатан нейтрал бўлган сўз доминанта бўлади. 6. Синонимик қатор диалектал хусусиятга бўлган муносабатига кўра ўзаро фарқладиган сўзлардан иборат бўлганида адабий тилга хос сўз доминанта бўлади [3, 245 – 246-б.]. Синонимик қатордаги асосий сўз (доминанта) кўриб ўтилган хусусиятларига кўра ўз қаторидаги бошқа сўзларга нисбатан кенг қўлланади [3, 246].

Филология факультети талабалари учун ёзилган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслиги [2]да сўзлар орасидаги маънодошлик ҳодисасига тизим сифатида ёндашилиб маънодош бирликлар гуруҳи лексик-семантик гуруҳлашда охириги тўдаланиш сифатида семантик микросистема деб аталади [2, 108-б.]. III. Раҳматуллаев маънодошликни А. Ҳожиёв каби талқин қилади: Тил бирликларининг айни бир маънони англатиши асосида гуруҳланиши синонимия дейилади [2, 108-б.]. Тилшунос маънодошлик луғавий бирликларда ҳам, грамматик бирликларда ҳам мавжудлигини қайд қилиб шунга кўра маънодошлик икки хил бўлишини айтади: луғавий маънодошлик ва грамматик маънодошлик. Луғавий маънодошликни ўз навбатида уч турга ажратади: 1. Лексик синонимия – лексик бирликларнинг ўзаро синоним бўлиши: *муғамбир, айёр, қув, маккор* каби. 2. Фразеологик синонимия – фразеологик бирликларнинг ўзаро синоним бўлиши: *илоннинг ёғини ялаган, бурганинг кўзини кўрган* каби. 3. Лексик-фразеологик синонимия – лексик бирлик билан фразеологик бирликнинг ўзаро синоним бўлиши: *осонгина, ҳамирдан қил суғургандай* каби [2, 108-б.].

Дарсликда сўзлар орасидаги маънодошликка (лексик синонимияга) қуйидагича таъриф берилади: Лексемаларнинг (лексосемемаларнинг) айна бир маънони англатиши асосида гуруҳланиши лексик синонимия дейилади. Масалан, *ялқов, дангаса* лексемалари ҳозирги ўзбек тилида бир луғавий маънони англатади (“ишқмас”), шунга кўра улар ўзаро синоним [2, 108-б.]. Таърифдан сўнг маънодош сўзларнинг фарқли жихатига тўхталинади. Ш. Раҳматуллаевнинг фикрича маънодош сўзларнинг “айни бир маънони англатишини маънода тенг келиш деб тушуниш ярамайди. Ҳар бир синоним, ушбу синонимия қатори учун умумий маъно ўзанидан ташқари, ўзига хос маъно қиррасига эга бўлиши мумкин. Синонимлар бир-биридан англатган маъно қиррасига кўра, услубий баҳосига кўра, нутқий хосланиш белгисига кўра (бир ёки бир неча жихатдан) фарқ қилади” [2, 109-б.]. Кўринадиким олим маънодош сўзлар уч жихатдан фарқланади деб ҳисоблайди. Дарсликда маъно қирраси жихатидан фарқланадиган сўзлар идеографик синонимлар деб аталади. Мисол тариқасида жумладан йиғмоқ ва тўпламоқ сўзлари келтирилиб уларнинг фарқи қуйидагича изоҳланади: “Йиғмоқ ҳам, тўпламоқ ҳам айна бир маънони – “бир жойга жамламоқ”ни англатади, лекин тўпламоқ оддий жамлашни эмас, балки уйиб туриб жамлашни англатади, йиғмоқ феълининг маъносида эса бундай қирра йўқ” [2, 110-б.]. Олим услубий баҳо жихатдан фарқланувчи маънодош сўзларни услубий синонимлар деб атайди. Унинг ёзишича: “Ҳар бир синонимия қатори одатда: а) услубий баҳо семаси бетараф лексик бирликни ва б) услубий баҳо семаси бетараф бўлмаган лексик бирликни ўз ичига олади. Масалан, *юз, афт, башара, чехра* синонимия қаторида *юз* лексемаси бетараф, қолганларида эса қолганларида услубий баҳо бўртиб туради. Синонимларда услубий баҳо икки хил бўлади: 1) ижобий: *жилмаймоқ, табассум қилмоқ* лексемаларидаги каби; 2) салбий: *афт, башара, иржаймоқ, тиржаймоқ, иишаймоқ* лексемаларидаги каби” [2, 110-б.]. Кўринадиким Ш. Раҳматуллаев томонидан қўлланган услубий баҳо термини мазмунан А. Ҳожиёв ишлатган эмоционал бўёқ терминига тўғри келади. Бизнингча эмоционал бўёқ термини бу ҳодисанинг моҳиятини аниқроқ акс эттиради чунки маънодош сўзлардаги бу қўшимча маъно сўзнинг услубга муносабатини эмас, сўзловчининг ҳиссий муносабатини ифодалайди.

Ш. Раҳматуллаев нутқий хосланиш белгиси жихатидан фарқланувчи сўзларни нутқий синонимлар деб атайди. У нутқий маънодош сўзларни қуйидагича изоҳлайди: “Масалан, *юз, бет, афт, башара, чехра* синонимларидан *юз* лексемасининг ишлатилиши нутқ кўринишлари бўйича чегараланмаган, *бет, афт, башара* лексемалари асосан сўзлашув нутқида, *чехра* лексемаси асосан бадиий нутқда ишлатилади” [2, 112-б.]. Кўринадиким олим нутқий синонимлар деганда маълум нутқ услубига хосланган маънодош сўзларни назарда тутган. Шунга кўра бундай маънодош сўзларга нисбатан услубий синонимлар терминини қўллаш мақсадга мувофиқ бўларди.

Ш. Раҳматуллаев маънодош сўзларнинг маъно қирраси, услубий баҳо ва нутқий хосланишига асосланиб маънодошлик қаторидаги доминантага таъриф беради: “Доминанта деб, одатда, лексик мундарижаси барча синонимлари учун умумий, услубий баҳоси бетараф, умумнутққа хосланган бирлик танланади. Масалан, *юз, бет, афт, башара, чехра* синонимия қаторида *юз* лексемаси доминанта” [2, 112-б.]. Олим доминантани белгилаб олиш маънодош сўзлар луғатини тузишда катта аҳамиятга эгаллигини, чунки маънодошлик қатори луғатдан шу доминанта асосида жой олиши ҳамда маънодошлик қатори англатган маъно шу доминанта асосида таърифланишини ёзади.

Ҳ. Неъматов ва Р. Расулов томонидан ёзилган “Ўзбек тили систем лексикологияси” қўлланмасида лексема семаси аташ (денотатив), ифода (коннотатив) ва вазифа (функционал) семаларидан иборат деб қаралади [1, 58 – 63-б.]. “Ифода семалари деганда семема таркибидаги аташ семасидан ташқари турли қўшимча маъноларни (услубий бўёқни, шахсий муносабатни, қўлланиш доирасини) англатувчи семалар тушунилади” [1, 60-б.]. Аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семасига кўра фарқланадиган сўзлар орасида маънодошлик муносабати мавжуд деб қаралади (нарвон – шоти; дийдор – жамол – чехра – юз – бет – афт – башара – турк каби сўзлар қатори мисолида) [1, 89 – 91-б.]. Муаллифларнинг фикрича сўзлар (лексемалар) орасидаги маънодошликнинг икки тури мавжуд: 1) “маънодошликнинг барча тилшунослар томонидан шак-шубҳасиз ажратиладиган тури – семемаси таркибидаги аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семалари эса ҳар хил бўлган лексемалар” (юз – бет – афт – башара – турк қатори каби) [1, 105-б.], 2) “нарса-буюм, белги, ҳаракат-ҳолатни турлича даражада ифодаловчи [нинни] – [чақалок] – [гўдак] – [бола] ... каби лексемалар гуруҳи” [1, 108-б.]. Иккинчи турдаги маъновий муносабатни муаллифлар мазмуний даражаланиш (градуонимия) муносабати деб атайди ва бу икки тур маъновий муносабатнинг фарқини қуйидагича изоҳлайди: Асосий фарқ шундаки, маънодошлик қаторидаги лексемаларнинг аташ семалари бир хил, бир турдаги нарса-буюм, белги-хусусият, ҳаракат-ҳолатни англатади. Даражаланиш қаторида эса умумий аташ семалари бир хил, лекин улар маълум бир семанинг турли даражаларини ифодалайди. Масалан, [нинни] – [чақалок] – [гўдак] қаторида “ёшнинг миқдори” семаси даражаланади.

Маънодошлик ва даражаланиш қаторлари орасидаги иккинчи фарқ шундаки, маънодошлик қаторидаги лексемалар ўзаро ифода семалари билан фаркланади. Даражаланиш қаторида эса бу шарт эмас [1, 108-б.]. Айни пайтда муаллифлар даражаланиш сўзлар орасидаги маъновий муносабатнинг маънодошликдан бошқа тури сифатида қаралиши ҳам мумкинлигини айтиб қуйидагича хулоса чиқаради: Албатта, даражаланиш қаторлари маънодошликнинг бир тури сифатида қараладими ёки ЛМГ⁵ ларнинг бир тури сифатида ўрганиладими, бу алоҳида тадқиқ қилинадиган масаладир [1, 110-б.].

Қўлланма муаллифлари маънодошликнинг биринчи тури ҳақида сўз юритганда “Маънодошлик муносабатларини тўлиқ ва атрофлича тадқиқ қилиш ўзбек тили лексемалари семемаси таркибидаги ифода семалари (ингерент коннотация семаларини) ўрганиш имкониятини туғдирадиган муҳим омилдир” деб ёзади [1, 106-б.]. Бундай семалар қаторидан жумладан қуйидагилар ўрин олади: 1) ижобий ёки салбий баҳо ёки муносабат семалари; 2) лексеманинг қўлланиш доирасини белгилловчи семалар (“сўзлашув нутқиға хос”, “китобийлик”, “қўтаринкилик”, “ғайриоддийлик”, “назмға хослик”, “маълум бир тоифа нутқиға хослик (арго, жаргон)”, “шеваға хослик” ва б.); 3) лексеманинг даврга муносабатини ифодаловчи семалар (“эскирганлик”, “янгилик”, “ўта замонавийлик” ва х. к.) [1, 106-б.]. Демак маънодошлик қаторидаги сўзлар турли-туман ифода семалари билан фаркланади.

Қўлланмада маънодошлик қаторидаги доминантага қуйидагича тавсиф берилади: Маънодошлик қаторларининг умумий хусусиятларидан диққатга сазовори шуки, бу қаторлар, албатта, битта бош лексема (доминанта) атрофида бирлашади. Бош лексеманинг хусусияти шундаки, бу лексеманинг семемаси таркибидаги ифода семалари маънодошлик қаторида белгиланган, ойдинлаштирилган ифода семаларига нисбатан бефарқ (нейтрал) бўлади [1, 106-б.]. Доминантанинг муҳим белгилари сифатида қуйидагилар кўрсатилади: 1) бош лексеманинг мазмуни қатордаги барча бошқа лексемаларга нисбатан камбағалроқ бўлади; 2) бош лексеманинг қўлланиш доираси ва миқдори қатордаги бошқа лексемаларга нисбатан кенг ва кўп бўлади; 3) бош лексема нутқ шароити талаби билан истаган вақтда ўз маъно гуруҳидаги барча сўзни алмаштира олади; 4) бош лексема муайян қўшимча воситалар билан ўз қаторидаги лексемаларнинг қўшимча ифода семаларини англата олади; 5) маънодошликка нисбатан каттароқ бўлган лексик парадигмага – лексемаларнинг мазмун гуруҳиға шу маънодошлик қаторидаги бош лексемага киради [1, 107-б.].

Қўлланмада луғавий бирликлар (лексемалар)дан ташкил топадиган маънодошлик қаторлари ҳамиша очик бўлиши айтилади. “Яъни маънодошлик қаторлари биринчидан, давр тақозоси, нутқ, жамият талаби асосида тўлдирилиб бориши мумкин. Иккинчидан, маънодошлик қаторлари нутқнинг аташ бирликлари, фразеологик иборалар, мустақил лексема семемаларининг турлари, ясама сўзлар, сўз бирикмалари, сўзларнинг нутқий кўчма маънолари билан боғланиб, ўз қаторини нутқий маънодошлик (контекстуал синонимия) воситалари билан кенгайтириб боради” [1, 107 – 108-б.].

Айтилганлардан кўринадики лексик маънодошлик ҳодисаси ўзбек тилшуносликда анча чуқур ўрганилган. Бироқ анъанавий тилшуносликда ҳам систем тилшуносликда ҳам маънодошлик қаторидаги сўзлар орасидаги маъновий муносабат аниқ очиб берилмаган. Яъни иккала йўналишда ҳам маънодошлик қаторидаги барча сўз (лексема) бир-бирига маънодош деб қаралади. Аслида маънодошлик қаторидаги барча сўз бир-бирига маънодош эмас, балки маънодошлик қуршовини ҳосил қилувчи ҳар бир сўз доминантага маънодошдир. Масалан *юз – чехра – башара* сўзларини олиб кўрсак *чехра* ва *башара* сўзларини маънодош деб бўлмайди чунки бу сўзлар нутқда бир-бирини алмаштира олмайди. Мисол учун *Чехрасидан нур ёғилади* гапида *чехра* сўзининг ўрнига *башара* сўзини қўллаб бўлмайди. Ёки аксинча *Башарасига қарагим келмади* гапида *башара* сўзининг ўрнига *чехра* сўзини ишлатиб бўлмайди. Бошқа бир маънодошлик қаторини олиб кўрсак: *одам – киши – инсон – кимса – башар*. Бу қатордаги *киши, инсон, кимса, башар* сўзларини ўзаро маънодош деб бўлмайди. Масалан қуйидаги гапда *инсон* сўзини *киши, кимса, башар* сўзларидан бири билан алмаштириб бўлмайди: *Инсон – бу дунёнинг азизу мукаррам хилқати, мавжудотлар ичида сарваридир. Чунки инсон сўзида ижобий кўтаринкилик маъноси бўлиб киши, кимса сўзларида бу қўшимча маъно йўқ, башар сўзи поэтик услубға хос*” [5, 154-б.]. Демак маънодошлик қаторидаги маънодошликнинг хусусияти қуйидагича: маънодошлик қуршовини ҳосил қилувчи сўзларнинг ҳар бири доминантага маънодош бўлиб сўзловчи нутқий мақсаду вазифа талаби билан доминантанинг ўрнига қуршовдаги бирор сўзни танлаб ишлатади. Сўзловчи доминанта ифодалаган тушунчани ижобий бўёқ билан йўғириб ифодалашни истаса қуршовдаги ижобий бўёқли сўзни, салбий бўёқ билан ифодалашни истаса салбий бўёқли сўзни, бадийлик бўёғини ифодаламоқчи бўлса бадий бўёқли сўзни (масалан *осмон* сўзи ўрнига *само* сўзини) қўллайди. Сўзловчи доминанта билдирган

⁵ Луғавий маъно гуруҳи.

тушунчани қўшимча бўёксиз ифодамоқчи бўлса доминантанинг ўзини қўллайди. Шу ўринда Ҳ. Неъматов ва Р. Расуловнинг “бош лексема нутқ шароити талаби билан истаган вақтда ўз маъно гуруҳидаги барча сўзни алмаштира олади” деган фикрига муносабат билдириш лозим. Маънодошликнинг моҳияти бош лексеманинг ўз маъно гуруҳидаги барча сўзларни алмаштира олишида эмас, аксинча бошқа лексемалар (куршов ҳосил қилувчи лексемалар)нинг бош лексемани алмаштиришидадир. Масалан *Юзи курсин* гапида сўзловчи *башара* сўзи ўрнига *юз* сўзини қўллаган дея олмаймиз. Бу гапда *юз* сўзи *қуримоқ* сўзи таъсирида салбий бўёк касб этган. *Башараси курсин* гапида эса *юз* сўзи ўрнига *башара* сўзи қўлланган деймиз. Чунки бу контекст *башара* сўзининг маъносига мос.

Хулоса қилиб айтганда, луғавий маънодошлик қаторидаги барча сўз ўзаро маънодош эмас, балки маънодошлик куршовини ҳосил қиладиган ҳар бир сўз доминантага маънодош. Сўзловчи нутқий мақсаду вазифа талаби билан доминантанинг ўрнига куршовдаги бирор сўзни танлаб ишлатади. Сўзловчи доминанта билдирган тушунчани қўшимча бўёксиз ифодамоқчи бўлса доминантанинг ўзини қўллайди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Неъматов Ҳ., Расулов Р. *Ўзбек тили систем лексикологияси асослари (олий ўқув юрти талабалари учун қўлланма)*. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили. Олий ўқув юртлари филология факультетлари учун дарслик*. – Тошкент, Ўзбекистон, 1992.
3. *Ўзбек тили лексикологияси*. – Тошкент, Фан, 1981. 315 б.
4. Ҳожиёв А. *Тилишунослик терминларининг изоҳли луғати*. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2002.
5. Ҳожиёв А. *Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати*. – Тошкент, Ўқитувчи, 1974.